

**С.П. Зуєв, Сумський державний
педагогічний університет імені А.С. Макаренка**

МІФОЛОГЕМА “ПЕРШОЇ СТОЛИЦІ” В СЕМІОСФЕРІ ХАРКОВА

Семіосфері сучасного Харкова притаманна ландшафтно-семіотична амбівалентність. Харківський простір специфічним чином поєднує в собі риси концентричного та ексцентричного. Його сучасний статус можна визначити як провінційний. Його маргінальний стан пов'язаний з намаганням набути позиції “контрацентру”.

У сучасній Україні відбуваються процеси, подібні до так званого “буму інших міст” в Росії. Львів репрезентує себе як центрально-європейське місто, Донецьк – як економічний центр, Станіслав – як справжня літературна столиця. При цьому українські міста використовують не тільки свій історичний “багаж”, але й залучають до культурного простору міфи, що мають поповнити нестачу інформації. У контексті цієї проблеми надзвичайно цікавим є досвід Харкова, який також намагається сьогодні подолати дефіцит статусу.

Як відомо, Харківська фортеця виконувала функції останнього південно-східного форпосту Російської держави того часу, що, з погляду семіотики, наділяє місто ознаками ексцентричного простору (подібно до Санкт-Петербурга). Проте, на відміну від Санкт-Петербурга, що розбудовувався принципово інакше, ніж Москва, харківська фортеця будувалася з самого початку за московськими фортифікаційними правилами того часу. У результаті з планів усіх міст СРСР саме план Харкова найбільш схожий з планом Москви [1, 60]. Отже, харківський простір поєднує в собі риси ексцентричного простору – “дикого поля”, заселеного біженцями, – з яскраво вираженим радіальним типом планування, притаманним просторовій організації концентричного міста. Це своєрідна провінційна “еклектика”, компроміс між природно-географічними факторами та людською діяльністю, зорієнтованою на центр.

Прагнення Харкова неодмінно наслідувати Москві виявляє бажання, попри свою ексцентричну природу, позбутися позиції околиць величезної імперії, стати концентричним містом. Це зумовило появу численних амбіційних проєктів, метою яких було декларування власної вартості: не тільки наздогнати столицю, але й випередити її. Надзвичайно показовим у цьому сенсі є будівництво в Харкові Успенського собору, точніше, добудови до нього Олександрівської дзвіниці на честь перемоги у війні 1812 року. Реалізація проєкту тривала більше двадцяти років і коштувала харків'янам сто десять тисяч рублів – величезних на той час грошей. Дзвіниця виявилася на 4,5 метра вище за Івана Великого в Москві (майже дев'яносто метрів, тобто найвища в Росії), при цьому не обійшлося без курйозів. Архітектор

Є.О. Васильєв надав дворянському зібранню хибні розрахунки зі зменшеною висотою Олександрівської дзвіниці і отримав “добро” на будівництво” [2, 2].

Проблема ексцентричності-концентричності для Харкова є проблемою самоідентифікації, про що свідчать спроби її вирішення при розробці ескізів міської символіки. Як відомо, у 1781 році було затверджено герб Харкова: геральдичний щит французької форми, на зеленому тлі якого був зображений Ріг достатку й кадуцей (який також називають жезлом Меркурія). Однак у 1878 році під час реформування усіх гербів Російської імперії харківський герб отримав нове зображення – відірвану кінську голову чорного кольору. Ця зміна викликала “загальне вкрай несприятливе враження в губернії” [цит. за 3; 32], й Харківське губернське дворянське зібрання 18 жовтня 1882 року ухвалило рішення: клопотатися про повернення губернії її попереднього герба. З погляду ідей Ю. Лотмана, відірвана кінська голова може тлумачитися як образ, наділений рисами жорстокості, страждання та жаху, отже, виступати в якості елемента есхатологічного тексту, притаманного семіосфері ексцентричного міста. У цьому сенсі ймовірно припустити, що на психологічному рівні реакція харків’ян є спробою уникнути небажаних символічних зв’язків та асоціацій. У такий спосіб Харків намагається відстояти свої права на “позитивний” (тобто концентричний) імідж.

За радянських часів влада намагалася в максимально короткі, рекордні строки “сказку сделать былью” та утвердити Харків як міцний стовп в ієрархії новоствореної імперії. Для цього потрібні були відповідні архітектурні проекти, здатні транслювати ідею промислової, політичної, ідеологічної могутності та стрімкого прогресу. Отже, нова архітектура мала одним своїм виглядом викликати захоплення й повагу до переможного режиму.

Відтак, у Харкові розмістився другий у світі за розміром майдан Держинського (зараз площа Свободи), що поступається лише пекінській площі Тяньаньмін. У 1928 році на майдані закінчено будівництво найбільшої у світі споруди, виконаної в архітектурних формах конструктивізму, – Будинку Державної промисловості (Держпрому), який А. Барбюс свого часу назвав “організованою горою”. Харків повторює свою історію на новому етапі, адже на той час це найвища будівля в СРСР (очевидно, що випадковість тут виключається, це задум проекту під девізом “Незванный гость” ленінградських архітекторів С. Серафімова, М. Фельгера, С. Кравця). Розміри будівлі настільки вражають, що вулиці А. Барбюса та Р. Роллана, які вільно пронизують споруду, сприймаються одночасно як міські шляхи й “величезні інтер’єри” [4, 144]. Держпром виконує роль певної сакральної точки, в термінології Б. Таута, це “корона міста”. Водночас це фокальна точка всього українського радянського простору. Цікаво, що збудований на місці колишнього університетського смітника (як і вся площа) Держпром символізував таким чином ідею перемоги розуму людини над природою та втілював популярний радянський лозунг “Кто был никем, тот станет всем”.

Нова українська столиця, прагнучи укріпитися у своєму статусі, активно “створює” власну унікальність. З цією метою в Харкові будуються

оригінальні архітектурні об'єкти, проводяться міжнародні конкурси на проекти пам'ятників і будівель, що мають прикрасити місто. Так з'явилися Держпром, пам'ятник Т. Шевченку, вперше в Союзі відкрито Палац піонерів і жовтенят. Вражає масштаб конкурсу на проект Театру масового музичного дійства, підсумки якого були підведені у 1931 році. На 120 засіданнях експертної комісії було розглянуто 149 проектів, причому більше 100 – із інших країн (Німеччини, США, Франції, Італії та ін.). Дуже цікава деталь: видатний В. Гропіус, який брав участь у харківському конкурсі, “занадто мало відійшов від старого віджившого театру” [цит. за 5; 13], внаслідок чого його проект під девізом “Масовий центр” посів лише восьме місце.

Саме столичний статус зумовив розквіт художнього життя Харкова. У тодішній столиці України видавалися літературні та художні журнали “Шляхи мистецтва”, “Нове мистецтво”, “На сполох”, “Штабель”. Починаючи з 1918 року, з'являються видавництва “Час”, “Вік”, “Дзвін”, “Криниця”, “Вернигора”, “Сяйво”, “Друкар”, “Союз”. У Харкові працювали такі творчі об'єднання, як “Авангард”, “Нова генерація”, група “Семи”, “Молодняк”, “Плуг”, “Гарт”, “ВАПЛІТЕ”, “Литературная ярмарка”, “Західна Україна”, театр “Березіль”. Згідно із впровадженою традицією – оселяти мешканців у будинки за фаховою належністю – для літературних діячів побудували славнозвісний будинок “Слово”, де сусідами стали М. Куліш і М. Хвильовий, М. Йогансен і О. Вишня, В. Сосюра та І. Микитенко. Отже, у 1920-1930-х роках Харків перетворився на справжній культурний центр, що приваблював до себе національну митецьку еліту та надавав їй можливість творчо реалізувати себе. Як зауважує Л. Танюк, “лише переїзд Куліша до “мистецької Мекки” України – Харкова, де було зібрано увесь квіт української культурної та наукової думки, лише його дружба з Хвильовим та Курбасом дали нам нового Куліша” [6, 9].

Показово, що цей період – коли місто було столицею – сьогодні активно досліджується як “золотий вік” культури Харкова. У 1993 році відбулася конференція “Художнє життя Харкова першої третини ХХ століття”. Один з її учасників, О. Шило, пов'язує зменшення інтенсивності культурної сфери міста, у тому числі, з втратою столичного статусу: “Переніс столиці до Києва, репресії, еміграція багатьох майстрів культури – усе це призвело до того, що місто, колись прозване “українським Парижем”, поступово перетворилося на звичайну культурну провінцію” [7, 5]. У новітній культурній доктрині Харкова період 1920-1930-х років набуває нових оцінок, сакралізується та музеїфікується. Так, з нагоди святкування Дня міста у 2005 році на тротуарі вулиці Сумської біля будівлі театру ім. Т. Шевченка з'явився пам'ятник літературному Харкову початку ХХ століття у вигляді пам'ятної дошки. У такий спосіб організатори акції нагадали про те, що тут, на колишній вулиці К. Лібкнехта, працювали численні літературні об'єднання, проходили творчі зустрічі харків'ян з поетами та письменниками М. Горьким, С. Єсеніним, М. Кулішем, В. Маяковським, П. Тичиною, О.М. Толстим та багатьма іншими.

У масштабі сучасної України Харків намагається закріпити свою позицію, прагнучи повернути статус якщо не номінально-адміністративної, то культурної столиці. Актуальними для Харкова стають пошуки підґрунтя для ідеї “центральної”. Так, наприкінці 1990-х років активно проводяться краєзнавчі дослідження, метою яких є визначення “справжнього” віку міста. У місцевій пресі з’являються статті з амбіційними назвами на зразок “Харків – Третій Рим?!” , де автори висловлюють сміливі сподівання: “Невідомо, які ще відкриття приховує земля, наприклад Університетської гірки, де ніколи не проводились археологічні розкопки. Можливо, що місто наше невдовзі виявиться набагато старшим від Третього Риму, Другого, а, може, і Першого” [8, 22]. Показово, що в річницю святкування 350-річчя Харкова в центрі міста було розпочато своєрідне шоу – археологічні розкопки, які мали підтвердити гіпотезу про давню історію Харкова. Як зазначає Г. Згурський, “згідно із твердженням істориків і краєзнавців, у середині XVII століття відбулося не народження, а відродження Харкова. Іншими словами, це було друге (а можливо і третє?) народження, “вихід у світ” після своєрідної історичної летаргії” [9, 10].

У процесі міфологізації простору Харкова зростає роль езотеричних текстів, які “відкривають” невідомі, таємничі сторінки історії міста. Так, досліджуючи підземний шар міського простору – харківські катакомби, К.Кеворкян звертає увагу на їх вік. Як зазначає автор, існує чотири часових рівні підземних ходів: найдавніші печери (примітивні печери дохристиянського періоду, де знайдено залишки язичницьких захоронень), печери XII-XIII століть (на думку К. Кеворкяна, непрямі докази заснування Харкова), печери петровської доби та, нарешті, радянського періоду. У кращих традиціях езотеричних оповідань автор змальовує страшну та неймовірну водночас картину, де дивним чином переплітаються легенда про “книгу з провіщенням людських доль”, чутки про скарби та хімічні снаряди, приховані в катакомбах, секретні матеріали НКВС, а також про дослідників підземелля, що загинули за загадкових обставин. Підсумовуючи, К. Кеворкян підкреслює унікальність феномену харківських катакомб і навіть пропонує його музеїфікувати [10, 149].

Отже, боротьба за столичний статус спонукає харків’ян до краєзнавчих ревізій, метою яких є знаходження евристичних фактів, здатних у декілька разів збільшити вік міста та його інформаційний “багаж”. Декларування власної центральної чи столичності стає одним із провідних “мотивів” у семіосфері Харкова. Діапазон застосування – від програм наукових конференцій до екскурсійного автобусу “Перша столиця”, що зустрічає гостей міста біля залізничного вокзалу. Задіяний також віртуальний простір мережі Інтернет, де тема першої столиці обговорюється на численних форумах різноманітних харківських сайтів.

Міфологема Першої столиці (втім, як і будь-який міф) міцно укорінюється в свідомості пересічних громадян. Дослідження регіональної та міської міфології виявили досить чітку схему, за якою міф у просторі міста матеріалізується та “живе”. Неофіційні, “міфологічні” назви активно

займають своє місце в регіональній пресі, у назвах фірм, етикетках регіональної продукції. Паралельно відбувається становлення місцевої символіки, святкових ритуалів. Харків у цьому відношенні не є винятком. Відомі горілка та шампанське “Перша столиця”, у педагогічному університеті існує студентська команда КВК “Перша столиця”. У нещодавно відремонтованому залізничному вокзалі гості міста можуть відвідати кафе з такою ж назвою. Як відомо, сьогодні в Харкові активно діє телеканал, що так і зветься – “Перша столиця”.

Взагалі в новітній історії Харкова активно створюються метатекстові описання, де втілюється ідея “міста всього першого” (як у прямому, так і в переносному значенні). Перша залізниця, танки, “що вважаються найкращими у світі” [11; 3, 32], перший національний оперний театр, унікальні архітектурні споруди 20-30-х років ХХ століття. У річницю святкування ювілею Харкова (2004 рік) в газеті “Офіційні відомості” зазначається, що “у нас відкрились перший театр, перший художній музей, перші художнє та музичне училища, зоопарк, цирк. Перший журнал, перший словник української мови теж були видані в Харкові” й далі: “був складений перший у світі атлас і створений перший глобус Місяця” [12, 10-11]. Симптоматична поява в 1990-х роках фондів “Молодий Харків” і “Відродження та розвиток Харкова”, спрямованих на підвищення престижу міста. Назва книги К. Кеворкяна “Перша столиця” [10] показова сама по собі.

У контексті сучасної історії міста важливим напрямом для Харкова стає створення столичного іміджу не тільки в Україні, але й за кордоном. Так, у січні 2004 року в приміщенні Генерального консульства України в Гамбурзі пройшов фестиваль “Харків – перша столиця” та відбулася зустріч “Харків’яни та їхні друзі” [www.rg-rb.de]. У цьому ж, ювілейному для Харкова 2004 році, відбулася ще одна значна подія – місто отримало прапор ООН. Як повідомляли місцеві інформаційні телепрограми, це знак визнання Європою Харкова, який першим з міст України був удостоєний цієї нагороди.

Слід зазначити, що сьогодні для декларування столичного образу Харкова активно використовується “текст” Держпрому. Адже якщо Держпром у радянські роки – це емблема могутності влади Рад, то сьогодні це символ, що відсилає нас до тексту (чи міфу) “Перша столиця”. У дослідженні, присвяченому 350-річчю Харкова, саме Держпрому відведено провідну роль [13]. Це – “кульмінація” книги (що розміщена, до речі, за класичними канонами, у третій чверті тексту, тобто в точці “золотого перетину”). Показова послідовність фотоілюстрацій, яка дотримана певної драматургії. “Сюжет” Держпрому починається не з показу всієї будівлі, а з серії її фрагментів крупним планом і фото, на яких зображено хід будівельних робіт. Цим підкреслюється немовби “неможливість” охопити Держпром відразу об’єктивом однієї камери. У міру перегляду фото наростає напруга очікування, яка розв’язується могутніми “акордами”: зображеннями панорами велетенської площі з будівлями Держпрому, академії та університету та, врешті-решт, фейєрверку.

Підсумовуючи, можна зауважити, що семіосфері сучасного Харкова притаманна ландшафтно-семіотична амбівалентність. Поєднуючи в собі риси концентричного та ексцентричного (“Москва + Санкт-Петербург”), харківський простір специфічним чином зумовлює динаміку культурних процесів міста. Сучасний статус Харкова може бути визначений як провінція, маргінальний стан якої пов’язаний з намаганням набути позиції “контрацентру”. Причому втілення ідеї поліцентричного простору тісно пов’язане в харківській семіосфері з мотивом “реваншу” – поверненням колишнього столичного статусу.

Література

1. Касьянов А.М. О градостроительстве Украины // Зодчество Украины: Сборник / Под ред. М.П. Цапенко (гл. ред.), Г.В. Головки, В.И. Касьян, Ю.А. Нельговский. – Киев: Изд-во Академии архитектуры СССР, 1954. – С. 57-76.
2. Моисеев С. Харьковский символ веры // Тайны века. – 2005. – № 4(119). – С. 1-2.
3. Зайцев Б., Куделко С., Мигаль Б. Герб міста Харкова: Нарис. – Х.: Каравела – РА, 1996. – 72 с.
4. Пам’ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / За ред. А.П. Мардера та В.В. Вечерського. – К.: Техніка, 2000. – 328 с.
5. Ротенберг А.В. Гропиус был лишь восьмым...: [Из истории конкурса на проект театра массового музыкального действия в Харькове] // Строительство и архитектура. – 1987. – № 11. – С.12-13.
6. Танюк Л. Драма Миколи Куліша // Куліш М.Г. Твори: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 1: П’єси / Упоряд., підгот. текстів, вст. стаття та коментар Л.С. Танюка. – С. 3-35.
7. Шило А. Украинский Париж: [Худ. жизнь Харькова первой трети XX ст.] // Слобода. – 1993. – 8 мая. – № 36. – С. 5.
8. Зинченко А. Харьков – Третий Рим?! // Событие. – 2002. – № 50. – С. 22.
9. Згурский Г.В. Исторические и геополитические факторы становления города Харькова и Харьковского региона. Достижения, проблемы, перспективы // Диалоги о Харькове: Материалы научно-практического семинара “Основания разработки концепции развития г. Харькова”. – Х.: Изд-во Харьк. гор. орг. НДП, 2000. – С. 10-13.
10. Кеворкян К.Э. Первая столица. – Х.: Б.и., 1996. – 159 с.
11. Харків – моя мала Батьківщина: Навч. посібник з природознавства // За ред. І.Ф. Прокопенка. – Х.: Харк. держ. пед. унів-т ім. Г.С. Сковороди ОВС, 2003. – 544 с.
12. Официальные ведомости: [Харьков]. – 2004 г. – № 33-34(307-308). – 40 с.
13. Прогулки по Харькову. Юбилейный фотоальбом / Под ред. В.А. Оглобина. На русск. и англ. языках. – Х.: РА “Ирис”, 2004. – 208 с.

Summary

C. Zuev. The mifologema of the “first the capital” in the Semiosphere of Kharkov.

Semiosphere of modern Kharkov has the signs of the landscape–semiotic ambivalency. The space of Kharkov the specific rank combines in itself the signs of concentric and eccentric. Him modern status can be defined as provincial. His marginal state is arose up because of attempt to purchase position of “contracentric”.

Рукопис надіслано до редакції 17.12.2007.